

О.О. Решетов, доц., канд. філос. наук, З.В. Стежко, доц., канд. філос. наук
Кіровоградський національний технічний університет

Класична теорія розвитку. Діалектика

Людство здавна хвилювали питання, чи змінюється навколишній світ; якщо змінюється, то чи є в цих змінах спрямованість, чим вони зумовлені, яке їх джерело тощо. Уже первісне мислення мало своєрідні уявлення про мінливість світу. На основі цих роздумів виникає перша спроба розробки філософської концепції розвитку. Мається на увазі антична діалектика. Грецькі мислителі і, найперше, Геракліт, розглядали світ як вічно рухомий та мінливий, такий, що перебуває у вічному становленні. Саме становлення є результатом вселенської роздвоєності світу на протилежні сторони (сухе — вологе, праве — ліве, добро — зло тощо), єдність та взаємоперехід яких і є джерелом розвитку світу. Уявлення древньогрецьких філософів склали ядро і сучасного розуміння діалектики.

У вигляді стрункої теоретичної системи діалектика вперше викладена в творах представника німецької класичної філософії Г.Гегеля. Приведено в чітку систему категоріальний апарат діалектики, сформульована сукупність діалектичних закономірностей, але відбивають вони, за Гегелем, не універсальні зв'язки світу, а логіку розвитку «світового розуму» або «абсолютної ідеї». Світ як вторинний повинен підпорядковуватись законам діалектичної логіки. Саме тому концепція розвитку Г.Гегеля має назву — ідеалістична діалектика.

Представники німецького матеріалізму К.Маркс та Ф.Енгельс, критично переробивши діалектику Гегеля, створили відносно завершену класичну теорію розвитку — матеріалістичну діалектику. Діалектико-матеріалістична концепція виходить з того, що розвиток є вічним та нескінченним процесом заміни старого новим на основі внутрішніх джерел саморозвитку матерії.

Зміст діалектики послідовно охоплює такі фундаментальні поняття як зв'язок, взаємодія, рух, розвиток. Вихідним є твердження про те, що єдність і цілісність матеріального світу полягає у вічних та універсальних взаємозв'язках. Тому базисною основою або принципом діалектики є принцип зв'язку.

Поняття «взаємодія» також має об'єктивний та універсальний характер і відображає процеси взаємовпливу взаємопов'язаних об'єктів, що, в свою чергу, спричиняє їх взаємну зміну, тобто рух. Розвиток також є рухом, але не всякий рух є розвитком. Матеріалістична діалектика фіксує властивості процесу розвитку: спрямованість змін, їх незворотність, спадковість, виникнення нового — саме це відрізняє розвиток від руху. В такому розумінні розвиток також є принципом діалектики.

Таким чином, діалектика є вченням про універсальні зв'язки та розвиток матеріального та духовного світу. Діалектику матеріального світу називають ще об'єктивною, оскільки зміна та розвиток відбуваються тут незалежно від суб'єкта. Діалектику духовного світу називають ще суб'єктивною; вона є похідною від об'єктивної і вимагає гнучкості та змінності понять свідомості — але гнучкості не довільної, а адекватної до змін матеріального світу.

Діалектика виділяє і досліджує зв'язки — об'єктивні, необхідні, суттєві, стійкі, внутрішні, повторювані, універсальні — тобто закономірні. Ще Гегель відкрив, а марксизм переосмислив на матеріалістичній основі три закони діалектики:

1. Закон єдності та боротьби протилежностей. Цей закон вважають ядром діалектики, оскільки саме він вказує на внутрішнє джерело саморозвитку світу, відповідаючи на питання, чому світ розвивається. Категорії закону: протилежність, суперечність, тотожність, відмінність. Вихідною умовою закону є положення про те, що всі предмети, явища, процеси є внутрішньо суперечливими, і саме ця суперечність являє собою джерело зміни об'єктів, будь-якого руху та розвитку. Суперечністю називається відношення, яке характеризується єдністю протилежних сторін об'єкта і водночас постійною боротьбою між ними. Але суперечність — це не тільки відношення протилежних сторін, а й процес їх розгортання всередині об'єкта, ступенями якого є тотожність, відмінність, протилежність, конфлікт. Категорія тотожності означає початковий ступінь розвитку суперечності, коли протилежні сторони єдиного в деяких моментах можуть співпадати, взаємопроникати, взаємозумовлюючи одна одну. З часом тотожність переходить в стан відмінності та суттєвої відмінності протилежностей — коли об'єкт в процесі розвитку стає відмінним від самого себе (яким він був на стадії тотожності). На останній стадії розвитку суперечності протилежні сторони повністю переходять в стан конфлікту, відкритої боротьби, результатом якої є розв'язання суперечності через зникнення даного об'єкта та створення нового (нової якості).

Суть закону: розвиток об'єктивного матеріального світу та пізнання здійснюється шляхом роздвоєння єдиного на взаємовиключні протилежні сторони, взаємовідносини між якими (тотожність, відмінність, протилежність), з одного боку, характеризують єдине як цілісність, а з іншого — складають внутрішній імпульс його зміни та розвитку, тобто перетворення в інший об'єкт.

2. Закон взаємного переходу кількісних та якісних змін. Він описує механізм зміни об'єктів і відповідає на питання, як, яким чином відбувається розвиток. Категорії закону: якість, кількість, властивість, міра, стрибок.

Якість — це об'єктивна, цілісна, відносно стійка сукупність ознак, які визначають суть та специфіку даного об'єкта. Якість ідентична буттю об'єкта. Якість проявляється через властивості. Властивість — це спосіб виявлення певної сторони об'єкта по відношенню до інших об'єктів, з якими він вступає у взаємодію.

Кількість відображає такі параметри об'єкта як величина, обсяг, вага, розміри, темп руху тощо, тобто все те, що можна виразити числом.

Вихідною умовою дії закону є специфіка якості та кількості. Категорія якості знаменує собою відносний спокій, стійкість (у вигляді кінцевого об'єкта), тому розвивається вона не постійно, а дискретно, стрибкоподібно. Через категорію кількості, навпаки, проявляє себе абсолютний неперервний рух, змінність. Тому, щоб об'єкт не зник зразу після своєї появи, якість «начебто» надає певний простір для постійних кількісних накопичень. Але тільки до певної міри. Міра — це є та межа, до якої ще можуть бути можливими кількісні накопичення без зміни даної якості. При переході межі міри відбувається стрибок, тобто зміна якості (об'єкта). В новому об'єкті процес повторюється.

Суть закону: кількісні накопичення всередині даної якості, перевищивши міру, з необхідністю викликають якісні зміни, які, в свою чергу, приводять до нових кількісних показників всередині вже нової якості.

3. Закон заперечення заперечення. Він вказує на загальний напрям розвитку і відповідає на питання, куди розвивається світ. Категорії закону: метафізичне заперечення, діалектичне заперечення, заперечення заперечення, тріада, спіралеvidність, спадковість, спрямованість.

Розвиток світу відбувається шляхом постійного переходу від старого до нового. При цьому зі «старим» можна вчинити двояко: по-перше, знищити його, перервавши таким чином перспективу подальшого розвитку об'єкта; таке заперечення називається

метафізичним, воно має місце в дійсності, але не є визначальним і, по-друге, «зняти» старе в новій якості (за Гегелем, термін «зняття» означає також знищення старого, але неповне, з утриманням в новому в критично переробленому вигляді всього позитивного, цінного зі старого). В цьому випадку зберігається зв'язок між новим та старим, спадковість, а також подальша перспектива розвитку об'єкта. Саме таке заперечення — діалектичне — домінує у світі.

Але процес розвитку не зупиняється на першому, діалектичному запереченні: для завершення дії закону потрібний ряд заперечень — поки процес не ввійде в стадію заперечення заперечення. Заперечення заперечення означає: 1) утримання та синтез всього позитивного з вихідного пункту та його діалектичного заперечення, коли долається їх однобічність і створюється вища цілісність; 2) повернення начебто до старого, тобто повторення вихідного пункту, але на новій, більш високій основі. Цикл дії закону завершений — заперечення заперечення є одночасно завершальною фазою в розвитку об'єкта та новим вихідним пунктом для подальшого розвитку.

Ця схема описана Гегелем у вигляді так званої тріади (потрійності) і є дещо спрощеною. Найчастіше перед переходом на стадію заперечення заперечення діалектичних заперечень може бути значно більше (скажімо, в періодичній таблиці хімічних елементів — сім).

Формою прояву закону заперечення заперечення вважають спіраль, яка весь час розширюється, — на спіралі можна наочно показати спадковість, повторюваність, тимчасову стагнацію, але одночасно і загальну поступальність та висхідний характер розвитку.

Суть закону: розвиток матеріального світу відбувається через поєднання циклічності та поступальності — ряд діалектичних заперечень старого завершується начебто поверненням — але на більш високій основі — до вихідного пункту.

Крім принципів та законів, теорія діалектики включає в себе категорії. Це всезагальні, універсальні форми мислення, форми узагальнення реального світу пізнанням — через відображення пізнаючою свідомістю всезагальних взаємозв'язків, властивостей та відношень між предметами об'єктивного світу та фіксації їх в термінах мови. Вони є об'єктивними за змістом, суб'єктивними за формою і бувають парними та непарними. Скажімо, основні закони діалектики формулюються тільки через непарні категорії, такі як суперечність, кількість, якість, заперечення тощо. Крім них, Аристотелем відкрито шість пар категорій, які ще називають «малими законами». До парних категорій діалектики належать: загальне та одиничне, причина та наслідок, необхідність та випадковість, сутність та явище, зміст та форма, дійсність та можливість. Коротко розглянемо їх суть:

- загальне та одиничне — риси та зв'язки, які притаманні лише даному матеріальному об'єктові, складають категорію одиничного. Повторювані, спільні, типові риси та зв'язки окремих матеріальних утворень складають в пізнаючій свідомості категорію загального. Одиничне є суттєво розмаїтим і не існує інакше як у тій зв'язці, яка веде до загального. Загальне знаходиться в одиничному, воно приблизно охоплює певний клас одиничних об'єктів; воно бідніше, але глибше тому, що об'єднує в собі тільки суттєві зв'язки одиничного;

- причина та наслідок — причина — це явище, дія якого з необхідністю приводить до виникнення іншого явища, яке називається наслідком. Причина завжди передує наслідку, викликаючи його, але наслідок не є панівним, він чинить активний зворотний вплив на «свою» причину, стаючи, в свою чергу, причиною іншого наслідку. Тому об'єктивний матеріальний світ «пронизаний» причинно-наслідковими ланцюгами, які складають зміст принципу детермінізму — твердження, що в світі абсолютно все має свою причину;

- необхідність та випадковість — необхідність — це такий розвиток явищ, який впливає із внутрішнього стійкого зв'язку об'єктів і має бути неминуче. Випадковість визначає проблематичність та необов'язковість виникнення об'єктів, її неможливо передбачити. Випадковість є формою вияву необхідності та її доповненням, вона є побічною і може лише прискорювати або сповільнювати необхідний процес;

- зміст та форма — під змістом розуміють єдність всіх взаємодіючих елементів даної матеріальної системи. Форма — це принцип організації, впорядкованості того чи іншого змісту. Визначальною стороною змісту є його змінність, а форми — постійність, тому форма є більш консервативною; вона на початковому етапі розвитку об'єкта відповідає змісту, а потім сповільнює його розвиток. В кінці кінців зміст руйнує форму, але при цьому міняється і сам, знищуючи весь об'єкт;

- сутність та явище — під сутністю розуміють внутрішню, глибинну, відносно приховану та стійку сторону об'єкта, це головне в змісті. Явище — це категорія, яка відображає зовнішні, більш змінні характеристики об'єкта, воно чуттєво сприймається, тоді як сутність пізнається тільки на рівні абстрактного мислення. Сутність співмірна з категоріями «загальне», «необхідність», «закон». Пізнати сутність можна тільки через явище;

- можливість та дійсність — можливість — об'єктивно існуюча тенденція виникнення об'єкта, що зумовлюється певною закономірністю, це внутрішня потенційна дійсність. Дійсністю називають реалізовану можливість, все те, що має наявне буття. Кожна дійсність вміщує в себе «віяло можливостей», але реалізується лише одна — реальна (конкретна), — тому що саме вона виявляє закономірну, суттєву тенденцію розвитку даного об'єкта. Формальна (абстрактна) можливість виявляє несуттєву тенденцію розвитку об'єкта, тому має низьку імовірність для переходу в дійсність (але вона допускається законами буття).

Таким чином, згідно діалектики, змінність світу відбувається по безальтернативній лінії розвитку, який вміщує в себе головним чином системність, впорядкованість, закономірність, необхідність. Регрес і колові рухи також в принципі є можливими, але вони не мають вирішального значення, а панування випадковостей в матеріальному світі просто не може бути, оскільки вони не піддаються системному раціональному осмисленню. Розвиток розуміється як процес, що здійснюється за законами «залізної» логіки та необхідності. Але сучасна наука стверджує, що в такому варіанті діалектика не може претендувати на роль універсальної філософської концепції розвитку і її необхідно доповнити таким вченням як синергетика.

Список літератури

1. История диалектики. Немецкая классическая философия. — М., 1985.

Одержано 08.10.12